

УДК 373.3:172.15(09)

Мусієнко В. С.*

АКТУАЛІТЕТИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОГО ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито роль музейної педагогіки в освітньому процесі закладу дошкільної освіти. Подано значення поняття «музейна педагогіка». Визначено основні принципи і завдання музейної педагогіки як інноваційної технології. Розкрито мету використання музейної педагогіки в дошкільній освіті. Розглянуто музейну педагогіку як важливий чинник пізнавального, естетичного, розумового і творчого розвитку дітей, одну з форм соціалізації дитини, що відбувається шляхом залучення її до історичної і культурної спадщини суспільства. Зазначено, що музейне середовище закладу дошкільної освіти як засіб пізнання світу містить великий потенціал для особистісного розвитку дошкільників, воно розширює «середовище існування» дитини, є місцем інтелектуального розвитку та відпочинку. Використання засобів музейної педагогіки дає змогу пробудити в дітей відчуття приналежності до свого роду, до рідної землі, прагнення долучатися до культури українського народу, його історії, традицій, збагатити враженнями від нових, незнайомих предметів, які вони ніколи не бачили й не могли бачити в доступній їм діяльності, сприяє формуванню творчої особистості. Висвітлено специфіку мінімузейів, що функціонують у дитячому садку, їхні завдання й змістове наповнення, а також представлено технологію створення мінімузейів силами дітей, батьків вихованців і педагогічного колективу закладу дошкільної освіти. На основі аналізу джерельної бази окреслено основні форми роботи з дітьми в мінімузеях: словесні – інтегровані заняття, бесіди, дискусії, читання художніх творів, бесіди з використання українського фольклору, вивчення віршів, пісень тощо; наочні – демонстрація експонатів, старих фотографій, перегляд відеозаписів тощо; практичні – театральна діяльність, екскурсії, які проводить вихователь чи самі діти, дослідження, художньо-предметна діяльність, віртуальні екскурсії, самостійна пізнавальна діяльність тощо; емоційні – створення «ситуації успіху», розігрування монологів та діалогів під час ігор-емпатій. Виокремлено педагогічні умови розвитку творчих здібностей дошкільників засобами музейної педагогіки.

Ключові слова: музейна педагогіка, музей, мінімузей, діти дошкільного віку, заклад дошкільної освіти, виховний вплив, створення мінімузею, форми роботи.

Сучасне суспільство вимагає самостійних, ініціативних, відповідальних громадян, здатних ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих й економічних завдань. Це потребує розвитку особистісних якостей і творчих здібностей людини, умінь самостійно здобувати нові знання та розв'язувати проблеми, орієнтуватися в житті суспільства. Саме такі пріоритети лежать в основі реформування сучасного освітнього закладу, зокрема закладу дошкільної освіти, головне завдання якого – підготувати компетентну особистість, здатну ухвалювати правильні рішення в нестандартних ситуаціях.

Одним із головних завдань дошкільної освіти є реалізація особистісно орієнтованої моделі, залучення дітей до системи цінностей, культури, традицій українського народу, формування в дошкільників цілісної картини світу.

Державні документи, зокрема Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту» одним із головних завдань виховання дітей визначають виховання в особистості любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей країни, її державного і соціального устрою, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища Батьківщини [5; 6].

*© Мусієнко В. С.

Загальновідомо, що всі базові характеристики особистості закладаються в ранньому та дошкільному віці, тому в сучасному освітньому просторі значна увага приділяється створенню відповідного розвивального середовища, пошуку нових форм і методів організації виховної роботи з дітьми дошкільного віку. Вагома роль у цьому процесі належить музейній педагогіці з її величезним арсеналом способів організації педагогічної взаємодії.

Використання засобів музейної педагогіки в закладі дошкільної освіти дає змогу пробудити в дітей відчуття приналежності до свого роду, до рідної землі, прагнення долучатися до культури українського народу його історії, традицій, збагатити враженнями від нових, незнайомих предметів, сприяє формуванню творчої особистості.

Останнім часом підвищилась увага до проблеми використання музейної педагогіки в освітньому процесі закладів освіти, про що свідчать педагогічні та психологічні дослідження Й. Бенеш, Г. Беленької, О. Дудар, С. Кучер, М. Коваль, Н. Малюшової, О. Черненко, Д. Твердської, О. Товкач, О. Медведєва, М. Юхневича.

Отже, музейна педагогіка має важливе значення в системі освітньої діяльності та сприяє формуванню загальної компетентності дошкільників та розвитку їхньої особистості, активному пізнанню навколишнього світу.

Мета статті – висвітлити роль і місце музейної педагогіки в освітньому процесі сучасного закладу дошкільної освіти.

Музейна педагогіка – галузь діяльності, що передає культурний досвід на основі міждисциплінарного та полі художнього підходу через педагогічний процес в умовах музейного середовища.

Термін «музейна педагогіка» в науковий обіг вперше увів 1934 року К. Фрізен (Німеччина). Розроблення цього напрямку пов'язане з іменами А. Ліхтварка, А. Рейхвена, Р. Фройдентала [1].

Засоби музейної педагогіки впродовж століть широко використовувалися в практиці навчальних закладів України та зарубіжжя, відтак постає необхідність вивчення методики їх упровадження.

Основні аспекти Монтессорі-системи – індивідуалізація виховання, «надання дитині повної свободи самовираження та дій», методика презентації матеріалу та вправ, організація роботи методом спостережень [13, с. 115] – можуть стати предметом вивчення педагогів, що організовують самостійну пізнавальну діяльність дітей у музейному середовищі закладу.

У науково-педагогічній літературі виділяють типи засобів музейної педагогіки: предметно-наочні, аудіовізуальні та джерелознавчі, які варто застосовувати в практиці закладів освіти. Необхідність їх використання обґрунтовано в працях Л. Гайди, Л. Данилової, І. Жука, Т. Захарченко, І. Мороза, С. Стрижак. У працях Л. Виготського, Д. Давидова, Л. Занкова проаналізовано головні педагогічні принципи, що використовуються в діяльності музеїв закладів освіти.

Психолог М. Коваль зауважує, що знання, отримані в музеї, – це не просто розширення світогляду, а засвоєння понять, явищ, вплив на формування переконань. Особливість музейного сприйняття полягає в тому, що засвоєння понять поєднується з процесом розвитку зворотних зв'язків між музейним предметом і відвідувачем: чим глибше й повніше пізнається музейний предмет (отже, і подія, яка за ним стоїть), тим більше виникає зацікавленість у його глибокому пізнанні [9].

Останнім часом у вітчизняних закладах дошкільної освіти поширюється практика створення музеїв. Українські періодичні видання виявляють інтерес до висвітлення різноманітного методичного матеріалу на допомогу педагогічним працівникам дитячих садків і батькам вихованців з питань створення музеїв та ознайомлення дітей з навколишнім світом у музейному середовищі.

Теоретичні аспекти діяльності музеїв при закладах освіти стали предметом дослідження таких українських учених та педагогів-практиків: К. Крутий, О. Кононенко,

В. Любарова, Т. Шевченко та ін.

Т. Шевченко [14, с. 17] підкреслює важливість міні-музею як складової частини розвивального середовища, розкриває зміст освітніх завдань та особливостей організації, а К. Крутій [11, с. 4] – інноваційності та інтерактивності освітньої роботи з дітьми в музеях різного спрямування.

В. Любарова [12, с. 3] вказує на роль музейної педагогіки при організації мінімузею художньо-естетичного напрямку. Розмаїття засобів музейної педагогіки та тематичний план занять з дітьми дошкільного віку рекомендує Л. Фактор [2, с. 18].

В. Харматова наголошує на важливості колекціонування, як доцільно організувати пізнавально-дослідницьку діяльність для створення колекції, особливості роботи з експонатами та їхній вплив на всебічний розвиток дітей [3, с. 9].

Л. Бойко, О. Гузь [2, с. 18] дають пояснення щодо змісту облаштування мінімузеїв різного спрямування, а С. Іванчук пропонує перелік експонатів для музею, які можуть виготовити діти дошкільного віку [7, с. 22].

А. Керезь підкреслює необхідність включення мінімузеїв у єдиний музейний простір закладу через організацію творчих проєктів [8, с. 4].

Таким чином, розробки кожного з педагогів складають систему поглядів на організацію музеїв в закладі дошкільної освіти, на основі якої кожний зацікавлений цим питанням може визначити свій напрям роботи та збільшити потенціал освітньої діяльності.

Більшість відомих науковців (З. Вереснева, Н. Гавриш, Г. Григоренко, А. Данилюк, Н. Крилова, К. Крутій, С. Ладивір, Л. Лохвицька, Ю. Манилюк, Т. Піроженко, А. Соріна та ін.) визначають освітнє середовище як сукупність різноманітних (психолого-педагогічних, організаційних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, дидактико-методичних тощо) умов, комплексного застосування людських та всіх інших ресурсів для реалізації освітніх цілей і завдань.

Предметно-розвивальне середовище об'єднує такі поняття: середовище, гра, простір, творчість і пов'язана з навколишніми соціально-побутовими, суспільними, матеріальними і духовними умовами існування дитини. Предметне середовище спонукає до гри, формує уяву, є ніби матеріальним середовищем думки дитини, умовою забезпечення ефективного розвитку дитини.

Музейне середовище закладу дошкільної освіти як засіб пізнання світу, містить великий потенціал для розвитку творчих здібностей дошкільників, воно розширює «середовище існування» дитини, є місцем інтелектуального розвитку та відпочинку, дає змогу пробудити в дітях відчуття приналежності до свого роду, до рідної землі, прагнення долучатися до культури українського народу, його історії, традицій.

Методично правильна організація музею в закладі дошкільної освіти забезпечує успіх освітньої діяльності дошкільників в музейному просторі.

Основною метою музейної педагогіки є залучення до музеїв вихованців, творчий розвиток особистості. Музейна педагогіка є інноваційною технологією у сфері особистісного виховання дітей і створює умови занурення особистості в спеціально організовану предметно-просторове середовище.

Головними принципами музейної педагогіки є органічний зв'язок культури і освіти; інтеграція музею та закладу дошкільної освіти; урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, їхніх інтересів, побажань; гуманістична спрямованість; педагогічна доцільність.

Основне завдання кожного музею – навчити дитину самостійно розглядати явища цілісно та в динаміці; навчити шукати подібність, аналогію для нових досліджуваних явищ; навчити дошкільників використовувати всі доступні навички й уміння в процесі пізнання.

Звичайно, в умовах дитячого садка неможливо створити експозиції, що відповідають вимогам музейної справи, тому й називаються ці експозиції

«мінімузеями». Частина слова «міні» відображає вік дітей, для яких вони призначені, розміри експозиції і чітко визначену тематику такого музею.

Теоретичний аналіз джерельної бази дає можливість виокремити відмінності між класичним музеєм та мінімузеєм у закладі дошкільної освіти :

- класичний музей: зберігаються оригінали, реліквії, раритети; створено талановитими майстрами: художниками, письменниками, ученими; «працюють» зорові відчуття; колекції; персональні виставки майстрів; музейний педагог (екскурсовод); велика площа;

- мінімузей у закладі дошкільної освіти: зберігаються оригінали, копії, репродукції; придбано, створено педагогами, батьками, дітьми; «працюють» зорові, тактильні, нюхові відчуття; колекції; виставки робіт педагогів, батьків, дітей; екскурсоводи: вихователь, діти старших груп; мала площа.

Призначення створюваних мінімузей – залучити дітей у діяльність і спілкування, впливати на їхню емоційну сферу. У дітей, які займаються в музейно-освітньому просторі, певним чином модифікується розумова діяльність, вони більш вільно оперують образами.

Мінімузеї в закладі освіти мають свої переваги:

- доступність та орієнтованість на вікові потреби вихованців, адже тематика експозиції класичного музею може бути надміру складною для дошкільників;

- музей при освітньому закладі простіше пристосувати до програм і потреб закладу;

- дитина може спробувати себе в різних ролях: допомога у формуванні виставки, виготовлення експонатів, проведення мініекскурсії, робота з експозицією – дієві форми стимулювання творчого потенціалу вихованців;

- нестандартний простір розширює можливості використання нестандартних форм і методів роботи, які позитивно впливають не лише на засвоєння матеріалу чи ставлення вихованців до садочка; дитина по-іншому сприймає світ, елементи мистецтва, народної культури, побуту чи історичні факти;

- відкриття такого осередку неможливе без допомоги та активної участі батьків, спільна робота з якими дає змогу колективу вихователів налагодити стосунки та ефектніше демонструвати результати освітнього процесу.

Мінімузеї в закладі дошкільної освіти – це особливий розвивальний простір, що має на меті долучити дитину до світу мистецтва, розширити її культурний і національний світогляд, сформувати життєво необхідні компетентності.

Організація та облаштування мінімузею в закладі освіти передбачає врахування основних принципів, дотримання яких визначає комплексний, компетентнісний підхід до цієї творчої роботи:

- принцип інтеграції – мінімузей повинен враховувати зміст освітньої програми, за якою працює заклад дошкільної освіти, та допомагати в реалізації її цілей і завдань окремих освітніх галузей;

- принцип діяльності та інтерактивності – мінімузей повинен надавати вихованцям можливість реалізувати себе в різних видах дитячої діяльності (використовувати експонати в сюжетно-рольових іграх, створювати вироби і включати їх в загальну експозицію тощо);

- принцип природовідповідності – мінімузей повинен бути створений з урахуванням психофізіологічних особливостей дітей різного віку й передбачати умови для розкриття творчого потенціалу кожної дитини;

- принцип науковості – представлені експонати повинні достовірно відображати тематику мінімузею, пояснювати різні процеси і явища в межах обраної теми науковою і в той же час доступною для дитини мовою;

- принцип гуманізації та партнерства – мінімузей повинен пропонувати умови для всебічного розвитку дитини, заохочення його ініціативності, творчої діяльності в межах суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «дорослий – дитина», «дитина – дитина»;
- принцип культуровідповідності – мінімузей повинен бути орієнтований на залучення дітей до світової культури, загальнолюдських цінностей через засвоєння цінностей і норм національної культури в ході безпосередньо освітньої діяльності в музейному просторі;
- принцип динамічності та варіативності – експозиції мінімузею повинні постійно доповнюватися і оновлюватися з урахуванням вікових особливостей дітей групи;
- принцип різноманітності – наповнення мінімузею експонатами, різними за формою, змістом, розмірами, що відображають історичну, природну та культурну різноманітність навколишнього світу;
- принцип регіонального компонента – мінімузей повинен передбачати організацію роботи з дітьми по ознайомленню їх з культурною спадщиною регіону, а також культурою інших народів, що сприяє розвитку толерантності та формування почуття патріотизму.

В умовах систематичної роботи й методично правильної організації педагогічного процесу доцільно починати навчання музейному сприйняттю з раннього віку. Коли діти починають цікавитися предметним світом, у них найбільш яскраво виражена потреба до наочності. Ознайомлення зі світом, його пізнання здійснюється шляхом накопичення чуттєвих вражень від сприйняття навколишніх предметів.

З віком зміст роботи з дітьми ускладнюється. Музей збагачує дітей емоційними враженнями від зовсім нових, невідомих предметів. Це розширює їхній світогляд, поглиблює уявлення про навколишній світ. Мінімузеї в закладі дошкільної освіти дають дитині можливість експериментувати, синтезувати здобуті знання, розвивати творчі здібності та комунікативні навички.

Основними формами роботи з дітьми в мінімузеях є словесні – інтегровані заняття, бесіди, дискусії, читання художніх творів, бесіди з використання українського фольклору, вивчення віршів, пісень тощо; наочні – демонстрація експонатів, старих фотографій, перегляд відеозаписів тощо; практичні – театральна діяльність, екскурсії, які проводить вихователь чи самі діти, досліди, художньо-предметна діяльність, віртуальні екскурсії, самостійна пізнавальна діяльність тощо; емоційні – створення «ситуації успіху», розігрування монологів та діалогів під час ігор-емпатій.

Шлях до створення системи музейної освіти – це поєднання екскурсійної та експозиційної роботи і різних освітніх занять, на яких використовуються різноманітні групи методів роботи.

Ознайомлення дітей з експонатами музею відбувається шляхом створення ситуацій, що сприяють розвитку логічного мислення, учать міркувати, аналізувати та синтезувати, виховують інтерес до світу музею, а саме:

- практичне маніпулювання з предметами (експонатами);
- словесні методи та прийоми (музейний діалог, де роль педагога – посередник, який допомагає відвідувачеві сприймати експозицію, розповідь вихователя, бесіди, бесіди-п'ятихвилинки про один з експонатів, описи з натури та за ілюстраціями, складання розповідей за схемами-моделями, за допомогою коректурних таблиць або відтворити матеріал, використовуючи асоціативні карти, читання, вивчення напам'ять творів художньої літератури тощо);
- методи та прийоми (розглядання та обстеження експонатів, перегляд альбомів та ілюстрацій, екскурсії, екскурсії-огляди, перегляд діафільмів та документальних фільмів тощо);

– практичні методи та прийоми (вправи з експонатами, створення «копій», елементарні дослід, дидактичні ігри, ігри-емпатії, розігрування монологів та діалогів під час гри-емпатії, театральна діяльність, творчі завдання тощо).

Залучення дітей до створення мінімузею відбувається якраз у тому віці, коли найбільший вплив на дитину справляє сім'я. Для скоординованої роботи дитячого садка і батьків педагогам необхідно забезпечити належний рівень просвітницької роботи з батьками, створити умови для позитивної взаємодії вихователів, батьків і дітей, знайти шляхи переконання їх в ефективності спільної діяльності для формування особистості дошкільника.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що використання елементів музейної педагогіки дозволяє підвищити інтерес вихованців до навчання; урізноманітнити форми і методи освітньої діяльності; посилити інтеграційні зв'язки в загальному музейному просторі; використовувати нестандартні види занять; підвищувати загальний рівень розвитку дітей та впливати на формування їхнього свідомого ставлення до надбань суспільства.

Система освітньої роботи з дошкільниками в музейному середовищі забезпечує формування соціально-моральних якостей вихованців, розвиток індивідуальних рис характеру, духовність, національну свідомість, стимулює їх до творчої активності.

Порушене в статті питання є багатоаспектним і потребує більш детального дослідження, яке може бути здійснене в подальших наукових розробках.

Література:

1. Бабкова А. Музейна педагогіка: проблеми та перспективи розвитку. Школа (Шк. світ). 2014. № 5. С. 60-65.
2. Бойко Л., Гузь О. Розвивальне середовище: міні-музей в дитячому садку. Дитячий садок. Мистецтво. 2013. № 2. С. 18.
3. Вайнберг Т. Б., Хавіна С. Я. Музейна педагогіка – перспективний напрям у сучасній системі національної освіти. Вивчаємо українську мову та літературу. Позакласна робота. 2014. № 2. С. 2-7.
4. Горова В. В. Музейна педагогіка. Історія та правознавство. Позакласна робота. 2014. № 2. С. 7.
5. Закон України «Про дошкільну освіту». Освіта України. К., 2001. С. 5.
6. Закон України «Про освіту». К.: Генеза, 1996. 36 с.
7. Іванчук С. Створюємо експонати для власного музею. Скарбничка вихователя дитячого садка. 2017. № 11. С. 22.
8. Керець А. Створюємо єдиний музейний простір у дошкільних закладах міста. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2015. № 7. С. 4-8.
9. Коваль А. Музей як простір для творчості. Дошкільне виховання. 2019. № 5. С. 28-29.
10. Кононенко О. Музейне освітнє середовище як джерело духовного розвитку дошкільників. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2009. № 4. С. 27-32.
11. Крутій К. Едьютейнмент: навчання як розвага. Дошкільне виховання. 2017. № 1. С. 4-6.
12. Любарова В. Пензлем і словом про все суще на землі. Дитячий садок. 2012. № 10. С. 3-24.
13. Монтессорі М. Допоможи мені це зробити самому. Дніпро: Вид-во АТС, 2014. 230 с.
14. Шевченко Т. Музей в дошкільному навчальному закладі. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2009. № 4. С. 17.

Musienko V. S.

ACTUALITIES OF MUSEUM PEDAGOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF A MODERN PRESCHOOL INSTITUTION

The article reveals the role of Museum pedagogy in the educational process of preschool education institutions. In this article is given the meaning of the concept «museum pedagogy». The main principles and tasks of museum pedagogy as an innovative technology are defined. This article reveals the purpose of using museum pedagogy in preschool. Museum pedagogy is considered as an important factor in the cognitive, aesthetic, mental and creative development of children, one of the forms of socialization of the child, which occurs by attracting it to the historical and cultural heritage

of society. It is pointed out that the museum environment of a preschool education institution, as a means of learning the world, contains a huge potential for personal development of preschoolers, it expands the «habitat» of the child, is a place of its intellectual development and recreation. Using the means of museum pedagogy makes it possible to awaken in children a sense of belonging to their family, to their native land, the desire to join the culture of the Ukrainian people, its history, traditions, enrich impressions of new, unfamiliar objects that they have never seen and could not see in the activities available to them, contributes to the formation of a creative personality. This article highlights the specifics of mini-museums which are operating in the kindergarten, their tasks and content, as well as the technology of creating mini-museums by children, parents of children and the pedagogical staff of the preschool education institution. Based on the analysis of the source database, the main forms of working with children in mini-museums are outlined: verbal-integrated classes, conversations, discussions, reading works of art, conversations with the use of Ukrainian folklore, studying poems, songs, etc.; visual-demonstration of exhibits, old photos, viewing videos, etc.; practical - theatrical activities, excursions that are conducted by the teacher or the children themselves, experiments, artistic and subject activities, virtual excursions, independent cognitive activities etc.; emotional-creating a »situation of success«, playing monologues and dialogues during games-empathy.

This article highlighted pedagogical conditions for the development of creative abilities of preschool children by means of museum pedagogy.

Key words: museum pedagogy, museum, mini-museum, preschool children, preschool education institution, educational influence, creation of a mini-museum, forms of work.

Дата надходження статті: «23» серпня 2019 р.

УДК 378: 37.041: 37.043

Мельник А. І., Чабан Н. І.*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ТА ХУДОЖНЬО-ТВОРЧОЇ РОБОТИ ХОРЕОГРАФІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ХЕРСОНЬСЬКОГО ТАВРІЙСЬКОГО ЛІЦЕЮ МИСТЕЦТВ

У науковій статті здійснено аналіз й узагальнення досвіду організації навчальної та художньо-творчої роботи хореографічних колективів у Херсонському Таврійському ліцеї мистецтв. Хореографічні колективи ліцею вирішують завдання виховання й розвитку творчо обдарованих дітей і молоді в навчальний час.

За організаційною структурою творчі колективи ліцею «Джерельце», «Ізюминка» і «Neo-Dance» об'єднують різновікові групи ліцеїстів, що обумовлює вибір репертуару з найрізноманітніших хореографічних постановок у різних танцювальних стилях. Результативній творчій діяльності цих колективів сприяє належне організаційно-методичне забезпечення, що включає навчальні програми з предметів «Класична хореографія», «Народно-сценічна хореографія», «Сучасна хореографія», «Гімнастика», «Композиція», «Ансамбль», програми звітних концертів, чинні репертуари й перспективні плани цих колективів. Укомплектування матеріально-технічної бази для хореографічної роботи в Херсонському Таврійському ліцеї мистецтв відповідає нормативним вимогам, які висуваються до шкільних приміщень із занять з хореографії.

Висвітлено досвід використання тьюторської допомоги в навчально-репетиційній роботі керівника з молодшими групами початкових років навчання хореографічного колективу «Джерельце». Тьюторська допомога базується як на ретельному відборі старших учнів на ролі тьюторів, так і спеціальній попередній їх підготовці до хореографічної роботи з молодшими здобувачами освіти. Тьюторська робота стосується особистого показу танцювальних рухів молодшим учасникам хореографічного колективу, спостереження й контролю за виконанням вправ молодшими учнями.

* © Мельник А. І., Чабан Н. І.